

כיצד נחנך בני נוער לאזרחות פעילה וללקיחת אחריות?

רמי הוכמן¹

2006

¹ רמי הוכמן- ייעוץ אסטרטגי למערכות חינוך ורווחה.
במשך שש עשרה שנים שימש כמנהל מנהלי החינוך התרבות והספורט בעיריית: הרצליה, חולון ותל אביב – יפו.
להרחבה ראו: WWW.RHOCHMAN.COM

לזכרו של אמיל גרינצוויג, מחנך וחבר

מבוא

החינוך לאזרחות פעילה וללקיחת אחריות קריטי לעתידנו במדינת ישראל, לאיכות חיינו ולעיצוב דפוסי חינוך והתנהגות. סוגיות אלו המשמעותיות לכל חברה, מקבלות משנה תוקף בחברה מתהווה, שכן חינוך לאזרחות פעילה וללקיחת אחריות הינו לא רק דרך חיים מחויבת מציאות, אלא גם כורח קיומי.

המאמר יעסוק בגישה חינוכית העוסקת בתהליך מקיף מלידה לזקנה, תוך ראיית המכלול ותפישה סינרגטית העשויה להניב פירות לאורך שנים. יוצגו בו צמתים חיוניים בתהליך החינוך להתמודדות ולאזרחות פעילה: העצמה קהילתית, מחויבות חובת דיווח, סמכות ואחריות, המוצאים ביטויים בחינוך בני נוער להתמודדות ולאזרחות פעילה בגישה תהליכית ובחינוך מונע.

התמודדות כדרך חיים

היותנו גורם פעיל המשפיע על עיצוב המציאות בה אנו חיים ולא רק מעוצבים על ידה, מחייב התמודדויות בכל תחום של חיינו. יש בכך תפישה ומהות בצד מעשה של אומץ אזרחי ויושר אישי. בחוסר התמודדות יש, לפחות, שני מסרים: האחד: לא מתמודדים עם נושא שולי מכאן, שאם איננו מתמודדים, כנראה שהנושא שולי. השני: אין לנו כוח להתמודד, ומכאן, "מי שחזק הם האלימים" (נכון בעיקר עם בני נוער). מערכת שאיננה מגיבה, מזהה בכך, מן הסתם, נורמה ולא מקרה חריג.

ולכן, מתמודדים! כי זו דרכנו: לתקן, לשפר, להוביל, לחנך לאיכות חיים, לדפוסי שלטון וממשל שונים וטובים יותר במדינה בה אנו חיים, כמו גם רצון ליטול חלק בעיצוב המציאות המשפיעה על חיינו.

הנחות יסוד בבסיס דפוסי התמודדות

א. העצמה קהילתית
עצמה היא תהליך היחלצות של אנשים בעלי מאפיין קריטי משותף, ממצב של חוסר אונים למצב של יכולת יתר לשלוט בסביבה ולקבל החלטות באשר לעתיד (סדן, פרי 1990).

העצמה משמעותה לא רק נטילת האחריות בידי הציבור אלא הכרתו של הציבור בצורך לעצב את חיו, הביטחון ביכולתו לעשות זאת והנכונות לבצע מהלכים לעיתים תוך תשלום מחיר (אישי, קבוצתי) בעקבות נקיטת העמדה. זהו תהליך מורכב, מעגלי, שתחילתו בתובנה, המשכו בנקיטת עמדה ובעשייה וסופו בעיצוב מציאות שונה המחייבת בחינת התהליך, לימוד, הפקת לקחים וחזרה חלילה.

ב. מחויבות

בחינת המושג מחויבות במילונים העבריים מעלה את הממצא שלהלן:
"מחויב" - מוכרח
שחלה עליו חובה,

חייב.

מחויבות - האיכות או המצב של היות מחויב.
היות בעל התחייבות" (ספיר 1997, עמוד 507).

גם אם לא נאמר בפרושים שלעיל במפורש שהמניע למחויבות הינו חיצוני, הרי שפרושים אלה מדגישים את הכוח האקסטרינזי, הכפייה מבחוץ, הלחץ החיצוני, הגורמים לאדם לפעול. לא מודגש הכוח האינטרינזי, הפנימי המניע אדם לפעול בגלל אישיותו, צרכיו, מהוויו ורצונו, כחלק מתהליך בו הוא מגשים את עצמו. דומה שלא מקרי הוא שהמונח העברי אינו מבחין בין הדפוסים השונים (האקסטרינזי והאינטרינזי) אף כי הם כה שונים במהותם ובהשלכותיהם. הפרוש המילוני, הפשטני משהו, יכול ללמד על תרבותנו ועל אורחות חיינו (לפחות בעובדה שלא נמצא לנכון למצוא מילים נפרדות למחויבות בעלת אופן פנימי לכאלה בעלי אופן חיצוני).

היות האדם מחויב מתוך התבוננות ולימוד, מתוך הכרה, מתוך רצון לנקוט עמדה תוך ידיעת מחירה ורווחיה, מתוך כוונה להשפיע על אורחות חיינו המשמעות האמיתית של אדם הפועל למען איכות חיינו, אדם שאינו מוכן להיגרר אחר מציאות אלא שואף להשפיע עליה, ככל הניתן, תוך ידיעת מגבלותיו אך בה בעת, ידיעת עוצמתו הפנימית ואמונה ביכולותיו להשפיע.

ג. חובת-דווח

רק לפני שנים מעטות אישרה האקדמיה העברית ללשון מספר תרגומים אפשריים לביטוי Accountability: "חובת-דווח", או במקרים מסוימים "אחריות" ו"אחריות-דווח".

אי-קיום ביטוי עברי הולם למילה Accountability חזק אולי, יותר מכל פרוש אחר ומעיד יותר מאלף עדים על כך שטרם הופנמה בישראל תרבות של התנהלות דמוקרטית רבת שנים.

הדפוס אותו מסמל הביטוי יותר מכל הוא: איסוף מידע, תכנון מדוקדק, חקירת ובדיקה בטרם ביצוע, ביצוע מדויק, תהליכי הערכה מעצבת ומסכמת, הפקת לקחים ושמירת זיכרון ארגוני, כיאה לארגון לומד. דפוס שכזה מעצים את החברה ומאפשר דפוסי התערבות ענייניים, אמיצים ו"אמיתיים" ומציאת חלופות לתופעות חריגות תוך בידודן כחריגות ומניעת הפיכתן לנורמות רווחות.

ד. סמכות ואחריות

על כל מנהיג בתחומו, להפנים שמוטל עליו לא רק תפקיד שכבוד או שכר בצדו אלא שתפקיד זה מגלם אחריות רבה. בצד הסמכות מוטלת אחריות וכל אחד בדרגיו מחויב באחריות (שבסיסה כאמור מעוגן ב"חובת הדיווח"). סדרי עדיפויות התואמים את צרכי החברה ומנהיגים היודעים לדרוש (ראשית מעצמם ואחר-כך מכפיפיהם) נורמות התנהגות ולהציב גבולות, הם מסממניה של חברה המבטיחה איכות חיי אזרחיה.

כיצד נחנך בני נוער לאזרחות פעילה וללקיחת אחריות?

1. טיפול במכלול

טיפול במכלול הוא מפתח להבנת בעיות ולתחילת מציאת דרך משמעותית לפתרון.

ראיית המכלול כולו החל באפיון הבעיה ועד לדרכי הפתרון יכול להבטיח תשובה עניינית וממוקדת ולא עוד פתרון אופנתי לבעיה הנמצאת, במקרה(?) על סדר-היום הציבורי.

טיפול במכלול מן הראוי שיקיף לפחות שלוש זוויות ראייה כמפורט להלן (הוכמן 1996):

(א) גישה הוליסטית

גישה מקיפה העוברת כחוט השני מלידה ואף לפני כן, בהדרכה לתפקידי הורות, ועד לזקנה.

הכוונה לתכניות מובנות המשתלבות ברצפים, תוך העלאה הדרגתית של מורכבות, בהתאם לכישורים, להתפתחות, לבשלות וליכולת ההפשטה של קהל היעד. מדובר בתכנית ספיראלית שאיננה נגמרת לעולם החוזרת ועולה במגוון נושאים ותחומים בהתאם לצרכים ורצונות משתנים.

(ב) גישה אינטגרטיבית

שילוב התכנים והתכניות במגוון ממדים תוך שילוב כיתות באותה שכבת גיל ומעבר לה, שילוב מוסדות חינוך פורמאלי בתוכם פנימה ובינם לבין עצמם, שילוב מוסדות חינוך פורמאליים ובלתי-פורמאליים (לרבות מועצות-נוער ותלמידים, תנועות-נוער, פרויקטי מחויבות והתנדבות, פרויקטים קהילתיים, פרויקטים ארציים ועולמיים, קשרים וירטואליים באמצעות מחשבים ועוד).

טיפול שכזה יבטיח רב-ממדיות בטכניקות עבודה, בעבודת עמיתים, ובגיוון מקורות ומעבר לכך: מסר שהטיפול אינו מתחיל או נגמר בתחומי שיעור ייעודי שתפקידו מניעה.

(ג) גישה רב-תחומית

שילוב דיסציפלינות שונות בגישה של חינוך מונע. שילוב זה אפשרי רק אם ימופו כלל הגורמים הקשורים בילד או בילדה: מחנכים (מגן ועד לאוניברסיטה), בתי-ספר להורים, עובדי קהילה ומתנ"סים, מדריכי תנועות-נוער, אנשי אקדמיה, אנשי טיפול (עובדים סוציאליים פסיכולוגיים, אנשי קידום נוער ונערה במצוקה, קציני ביקור סדיר, שוטרים), קהילה (תלמידים, הורים), אנשי חוק, אנשי רשות, אנשי השלטון המקומי והארצי ואנשי מטה במשרד-החינוך. רק פלורליזם רעיוני, צוותי משימה רב-תחומיים ופתרונות יצירתיים (חלקם "אד-הוק" וחלקם ארוכי טווח) יבטיחו תכניות משמעותיות.

גישות מהסוג שתואר לעיל יבטיחו בו זמנית מקצועיות ואיגבור (Synergy) שיתרונותיו הברורים ומסריו הינם במספר כוונים:

(1) כדרך להקניית כישורי חיים - בכל בעיה ובכל פתרון יש צורך במגוון דעות, עמדות, מומחים לאיתור, למציאת דרכי פתרון, ליישום הפתרון הנבחר ולהערכתו.

(2) כדרך לפתרון בעיות במציאות מורכבת - כיוון שמורכבות החיים איננה מאפשרת פתרונות פשוטים, חד-פעמיים ומוחלטים, הרי שסוג פתרון שכזה

עשוי לשקף את מורכבות החיים והפתרונות, ולהקנות כישורי ניתוח ודרכי פתרון מעבר "לכאן ולעכשיו".

2. טיפול מונע

הגישה הבסיסית של טיפול במכלול מעוגנת גם בהנחה שבגישה של חינוך מונע עסקינן. מדובר בתפישה חינוכית אך לא פחות, גם בתפישה כלכלית. כך למשל מצאה Lewis (1993) כי השקעה של \$1 בחינוך איכותי בכיתות טרום חובה, בקרב אוכלוסיות חלשות, מקנה רווח של \$7.16 שלא לדבר על הרווח החברתי ("כל המציל נפש מישראל כאילו הציל עולם ומלואו").

תכניות חינוכיות חייבות להקנות כישורי חיים שהיבט מניעתי בצדן. תכניות אלה יש לבסס על: סובלנות, כיבוד הזר והשונה, אינטליגנציות מרובות, חינוך רב-תרבותי, פיתוח מוקד שליטה פנימי, תקשורת, הבניית אמון, פיתוח מיומנויות של: יחסים בין-אישיים, מודעות, פיתוח זהות (אישית וקולקטיבית), יכולת להביע רגשות, להבין מהו החופש וגבולותיו, מהי דמוקרטיה ומשמעותה (עריצות מיעוט, עריצות רוב, דמוקרטיה מתגוננת), תיעול כעסים, אסרטיביות, גישור ומשאומתן.

3. כבוד האדם

לכל אדם צורך עמוק שיכבדוהו באשר הוא אדם. בישראל ניתן תוקף מיוחד למעמדו של כבוד האדם ב"חוק יסוד כבוד האדם וחירותו" (1992).

כמערכת חינוכית מוטל עלינו בראש ובראשונה להכשיר מחנכים לעסוק בסוגיה, כפי שהיא עשויה לבוא לידי ביטוי בגן, בבית-הספר ובמוסדות הקהילה תוך הקניית מושגים, ידע וכלים שיסייעו להתמודד עם האתגרים החינוכיים שהנושא מציב, בארבעה מישורים לפחות²:

(א) ידע - להקנות ידיעות נרחבות ומבוססות על כבוד האדם והיחס בין אדם לחברו, על הרוב ועל המיעוטים בישראל, גודלם, הרכבם, התנסותם במציאות הישראלית, ציפיותיהם, הבעיות העיקריות הקיימות ביניהם, הזכויות והחובות של הרוב ביחס למיעוט ושל המיעוט ביחס לרוב.

(ב) גישות ועמדות - לטעת פתיחות ומוכנות להכיר תפישות עולם ותרבויות שונות, להבין ולהתייחס אליהן בכבוד; להבין שתפישה ותרבות שונה וזרה אינן נחותות (או נשגבות) מתפישות ומתרבותך, וכי בני כל העמים, העדות והדתות זכאים לטפח איש את תפישתו ותרבותו, גם בתוך תחומה של מדינה אחת; לטעת ולבסס את ההכרה שכל אדם נברא בצלם אלוהים, ויש לכבד כל אדם באשר הוא אדם, גם אם הוא בן עם אחר, ואפילו אם הוא אויב מבחינה פוליטית.

(ג) כשרים ומיומנויות - להקנות את היכולת להקשיב לזולת ולהבין, להתדיין בסבלנות ובסובלנות על בסיס רציונאלי, ולפתח תרבות של ויכוח; לפתח את הכושר להבדיל בין תגובות רגשיות לבין ניתוח של עובדות היסטוריות, פוליטיות וסוציולוגיות; לטפח את היכולת להבחין בין בני אדם שונים ולהתייחס אל כל אדם בזכות תכונותיו שלו, בלי להיתפס לסטריאוטיפים ולהכללות.

² מעובד על-פי: חוזר המנהל הכללי של משרד החינוך והתרבות, מ/ד/6, קווי יסוד לתכנית חינוך לדור-קיום יהודי ערבי, כ"ח בשבט התשמ"ד, 1 בפברואר 1984.

(ד) עשייה ונקיטת עמדה - להבטיח שמשותפי התכנית יעשו שימוש בחומר שנלמד ויפעילו תכניות חינוכיות הנגזרות ממנו, בכיוון של יוזמה לפעולות במוסד החינוכי.

העיסוק בכבוד האדם באשר הוא אדם, בכל תכניות הלימודים, באופן ספיראלי, כחלק משגרת חיים של בית-הספר ומתרבותו הארגונית, הם חלק מתהליך חינוכי מקיף המהווה, הלכה למעשה תכנית שתיצור אקלים חינוכי ראוי המונע אלימות.

4. אקלים בית-ספרי

האקלים הבית-ספרי מתייחס למכלול התכונות שצוינו לעיל ובראש ובראשונה תלוי במנהל המוסד ובחבר המחנכים.

צוות החש שיך, צוות מלוכד, צוות הרואה בעבודתו יעוד חינוכי אך לא פחות מכך מיצוי אישי, צוות הרואה בכל תלמיד עולם ומלואו ובבית-הספר לא רק מקום לפרנסה אלא מקום להתפתחות אישית, להתמודדות עם אתגרים משמעותיים ולחינוך דור העתיד, הוא צוות חינוכי שיהא משמעותי בתהליך התבגרות תלמידיו ולאורך חייהם.

האקלים הבית-ספרי צריך להתחיל בתחושת השייכות של כולם (מחנכים, תלמידים, הורים וקהילה). על מחנך לתפוש תפקידו כמחנך (ולא כ"מורה מקצועי" או כ"מחנך כיתה" המקבל גמול חינוך).

על מערכת חינוכית להקצות מידי יום (ולא יותר ממרווח של יומיים) שיעורים קבועים של מחנך (והפעם הכוונה ל"מחנך-הכיתה") - עדיף בתחילת היום. שיעורים אלה יעסקו באקטואליה - ארצית, מקומית, כיתתית (ולא שעת חינוך המתמוססת סביב נושאים בירוקרטים). כך, סביר להניח, שתפתח אוזן קשבת ותוטה כתף תומכת לבעיות עוד בטרם נוצרו או לפחות כשהבעיות עדיין לא החריפו.

האקלים ניכר בתחושת השייכות אותה ניתן להשיג גם באופן תחזוקתו הפיסית של המוסד החינוכי והשירותים, מצב הניקיון, הקירות והחללים (החיצוניים והפנימיים) ועד לקיום חדרי מקצוע עליהם ועל תחזוקתם אחראים מורים וחברת התלמידים. האקלים הבית-ספרי תלוי גם בשיתוף חברת התלמידים באופן רצוף ומשמעותי (לא רק ב"וועדת קישוט" - לדוגמה) ובשיתוף הקהילה.

היבטיו יבואו לידי ביטוי במוסד שחזותו החיצונית משובבת עין והאוירה בו של פתיחות, של דוגמה אישית, של הרגשה משפחתית, אך לא פחות מכך של גבולות מותר ואסור, של כיבוד חוק, סדר משמעת וניקיון.

5. קהילתיות

קהילה כולה מהווה בסיס להתייחסות ולתכנון מתוך פיתוח אחריות ומחויבות אמיתיים של הפרטים והקבוצות לגבי עתידם וגורלם. לא עוד גישה פטרנליסטית של ועד שכונה שאינו מייצג תחושות "מן השטח", לא עוד גישה של מנגנון כל-שהוא (רשות מקומית, משרד ממשלתי) היודעים מה טוב לאזרח, אלא אחריות כוללת של הקהילה לגורלה.

אין מדובר באחריות העוברת מהרשות לקבוצת אזרחים "נבחרת" או להורים הקובעים בלעדית עבור ילדיהם, אלא מנגנון קהילתי הלומד תדיר, בוחר מוסדותיו באופן דמוקרטי, מקבל החלטות באופן מקצועי ונתון תמידית לביקורת ציבורית. גישה שכזו יוצרת שייכות, מונעת ניכור, מקרבת נידחים ויוצרת אקלים של שותפות, בו הסיכוי לגילויי אלימות הופך לחריג ולא לנורמה שלטת. בגישה שכזו יכול כמעט כל תושב להביא לידי ביטוי יתרונו היחסי (השכלה, כישורים, תחומי עניין) ולפעול ליצירת אורח חיים עשיר ומעשיר פרטים וקבוצות לטובת הקהילה כולה.

סיכום

השפעותיהם של חינוך, ערכים ואזרחות פעילה על איכות חיינו ועל עיצוב דפוסי חינוך והתנהגות בחברה מתהווה, הינן מהסוגיות המעסיקות את החברה הישראלית חדשות לבקרים.

אנו מאמינים שחינוך לאזרחות פעילה וללקיחת אחריות הינו לא רק דרך חיים מחויבת מציאות אלא כורח קיומי.

מהמאמר עולה כי רק גישה חינוכית העוסקת בתהליך חינוכי מקיף מלידה לזקנה, תוך ראיית המכלול ומתוך תפישה סינרגטית עשייה להניב פרות לאורך שנים.

טיפול מונע, עיסוק בכבוד האדם, טיפוח אקלים בית ספרי הולם וגישה קהילתית, הן אחת הערובות לפיתוח ולטיפוח תרבות העוסקת באדם, בערכיו ובאיכות חייו במדינה יהודית, ציונית ודמוקרטית - במדינת ישראל.

ביבליוגרפיה

1. איתן אביניון (1997) (עורך), מילון ספיר, הד ארצי הוצאה לאור, איתאב בית הוצאה לאור, עמודים 46, 507.
2. אברהם אבן-שושן (1993), המילון העברי המרוכז, הוצאת קריית ספר בע"מ, ירושלים, עמוד 26.
3. אמיל גרינצוויג, "מהי מחויבות?" בתוך: הוכמן רמי (עורך) (1983), משמעותה של מחויבות, מקראה, מוסד ון ליר בירושלים, ירושלים, ע"ע 93-96.
4. רמי הוכמן (1996), ניהול איכותי, עיריית הרצליה, הרצליה, ע"ע 61-62.
5. חוק יסוד האדם וחירותו, 1992.
6. משרד החינוך, חוזר המנהל הכללי של משרד החינוך והתרבות, מד6/, קווי יסוד לתכנית חינוך לדרכים יהודי ערבי, כ"ח בשבט התשמ"ד, 1 בפברואר 1984.
7. אלישבע סדן, אלי פרי (1990), "תהליך להכרת אוכלוסיות מיוחדות", בתוך: אלישבע סדן (עורכת), קובץ תדריכים בעבודה קהילתית, מהדורה שנייה, משרד העבודה והרווחה ואסי, ירושלים.

8. Anne Lewis (1993), **The Pay-off from a Quality Preschool**, Phi Delta Kappan 74, June.